

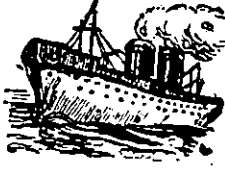

२) व्याख्यान दुसरे

आमदार मा. प. मंगुडकर, पुणे

विषय- “ भारतीय समाजवाद कांही विचार ”

दिनांक : १३ - ३ - १९७३

‘ भारतीय समाजवाद; काही विचार ’

प्रा.- मा. प. मंगुडकर.

अच्चक्ष महाशय आणि मित्रहो, नामदार यशवंतराव चव्हाण यांच्या नावाने आज ही व्याख्यानमाला सुरू होत आहे हे मी जेव्हा प्रथम ऐकले तेव्हा मला मनापासून आनंद झाला. त्याची दोन-तीन कारणे मी सांगू इच्छितो. माझी अशी प्रामाणिक (इच्छा) श्रद्धा आहे की नामदार यशवंतराव चव्हाण यांच्या जीवनामधील ज्या प्रेरणा आहेत, ज्या प्रेरणांच्यामुळे त्यांचे सर्व जीवन घडविलेले आहे. त्या प्रेरणा मूलभूत अशा तीन प्रकारच्या आहेत. त्यांच्या जीवनातल एक मध्यवर्ती महत्त्वाची प्रेरणा म्हणजे समाजामध्ये जो दुवळा घटक आहे, या घटकावद्दलची अयांग सहानुमती अंतःकरणामध्ये असणे ही आहे. दुसरी प्रेरणा म्हणजे ज्ञानावद्दल त्यांना विलक्षण आकर्षण आहे. आणि तिसरी प्रेरणा म्हणजे आपल्या कल्पनाप्रमाणे व श्रद्धाप्रमाणे केवळ समाजामधल्या घटनांचा अन्वयार्थ लावणे येवढाच त्यांचा प्रयत्न नसून, समाज-जीवन आपल्या कल्पनाप्रमाणे व निष्ठाप्रमाणे बदलण्याची तीव्रतर इच्छा त्यांच्यापाशी आहे. या तीन प्रेरणांच्यामुळे त्यांचे जीवन मुख्यतः घडविलेले आहे. वट्टांड रसेल हा २० व्या शतकातला फार मोठा विचारवंत आहे. मी तर त्यांना २० व्या शतकातला सॅक्रेटिसच मानतो. चांगल्या जीवनाची कल्पना मांडताना त्यांनी म्हटले आहे. “ Good life is one, which is inspired by love and guided by knowledge ” ज्या जीवनामध्ये दीनदुवळाचावद्दल अयाम प्रेम आहे, आपि जीवनाचे मार्गदर्शक ज्ञान ही आहे, ते जीवन चांगले आहे, वट्टांड रसेल यांच्या चांगल्या जीवनासंबंधीच्या कल्पनेचा एक चांगला, उत्तम आविष्कार म्हणजे नामदार यशवंतरावजीचे जीवन आहे. तिसरी

गोष्ट मुख्यतः बर्ट्रांड रसेल व कार्ल मार्क्स या विचारवंतांबद्दलची आहे. त्यांनी असे सांगितले आहे की. ' Philosophers have interpreted the world problem. to change it.' आतापर्यंत जगामध्ये जे मोठमोठे विचारवंत झाले ते केवळ जगाचा अन्वयार्थ लावण्यामध्येच मशगुल झालेले होते. मुख्य प्रश्न हा केवळ जगाचा अन्वयार्थ लावण्याचाच नाही तर आपल्या तत्त्वाने आपल्या कल्पनांप्रमाणे जग बदलू पहाणे हा महत्त्वाचा भाग आहे. या तीन मूलभूत प्रेरणांचा एक चांगला आविष्कार म्हणजे यशवंतरावजी चव्हाण यांचे जीवन होय. या प्रेरणा घेऊन आपली ही व्याख्यानमाला सुरू केली आहे. नकळत आपण या व्याख्यानमालेद्वारे या तीन मूल्यांची जोपासना करीत आहोत. आणखी एक गोष्ट सांगून मी नंतर माझ्या विषयाकडे वळतो. यशवंतरावजींच्या जीवनामध्ये मला आणखी एक गोष्ट दिसते ती ही आहे की समाजामध्ये, राष्ट्राच्या जीवनामध्ये सतत वेळोवेळी नव्या नव्या सामाजिक आणि आर्थिक शक्ततींचा उदय होत असतो किमान समाजजीवनामध्ये हे अटळ असतं. त्या शक्तीचे स्वरूप समजावून घेणे व त्याप्रमाणे ध्येय धोरणात बदल करणे हे आवश्यक असतं. गतिमान नेतृत्वाचं एक व्यवच्छेदक लक्षण कोणतं असेल तर समाजामध्ये वेळोवेळी नव्याने उदयास येणाऱ्या सामाजिक व आर्थिक शक्तींचा अन्वयार्थ लावणे, त्या शक्तीचं स्वरूप समजावून घेणे आणि त्या कल्पनांच्या मध्ये ध्येय धोरणामध्ये बदल घडवून आणणे हे गतिमान नेतृत्वाचे वैशिष्ट्य असते. यशवंतरावांच्या जीवनाचा जर आपण अभ्यास केला तर मला असं वाटत त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वामधील वेगळेपण हे दिसत आहे की स्वातंत्र्यपूर्व काळात ज्या शक्ती होत्या त्यांचे स्वरूप त्यांनी समजावून घेतले आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी जे जे काही शक्य होते ते दिले. स्वातंत्र्य-प्राप्तीनंतर सर्व प्रश्नांचे स्वरूप बदलून गेले आणि एक विकासाच्या काळाचं नवं, आव्हान पुढं येत असतं आणि ते ते प्रत्येक आव्हान समर्थपणे स्वीकारत ते पुढे चाललेले आहेत. त्यामुळेच त्यांचे जीवन हे एका दृष्टीने गतिमान नेतृत्व आहे. अशा एका नेतृत्वापासून प्रेरणा घेऊन आपण ही व्याख्यानमाला सुरू करता आहात त्याबद्दल मी आपणास अत्यंत अंतःकरण पूर्वक धन्यवाद देतो. या व्याख्यान मालेच्याद्वारे आपल्या महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनामध्ये या मूलभूत प्रेरणांची उपासना होईल अशा तऱ्हेची उमेद बाळगून मी माझ्या मुख्य विषयाकडे वळतो.

माझा आजचा विषय आहे तो ' भारतीय समाजवाद काही विचार ' असा आहे. हा विषय मी मुद्दाम घेतलेला आहे. कारण दिवसातून जे शब्द वारंवार उच्चारले जातात त्यापैकी समाजवाद हा एक शब्द आहे. त्यामुळे या विषयाची या तत्त्वज्ञानाची एकदा शास्त्रीय पद्धतीने मीमांसा झाली पाहिजे म्हणून मी हा विषय घेतलेला आहे. त्याबरोबर दुसरी गोष्ट अशी की माझी श्रद्धा आहे की तीन मूलतत्त्वे ही आपणाला पुढील दशकामध्ये बळकट करावयाची आहेत. ही तत्त्वे म्हणजे-एक धर्मनिरपेक्ष राज्याचं तत्त्व. ज्याला मी सिक्युलॅरिझम असे म्हणतो. दुसरे तत्त्व लोकशाही (Democracy) आणि तिसरे तत्त्व म्हणजे समाजवाद (Socialism) त्यामुळे पुढील दशकामध्ये धर्मनिरपेक्ष राज्याचं तत्त्व लोकशाही आणि समाजवाद या तीन मूल्यांची

उपासना करून ही तीन मूल्ये आपल्या जीवनामध्ये बळकट करावयाची आहेत. याही दृष्टीने समाजावादी तत्त्वज्ञानाला एक अत्यंत महत्त्वाचं स्थान आहे. आणि या दृष्टीने या संबंध तत्त्वज्ञानाचं गतिमान स्वरूप काय आहे, बदलतं स्वरूप काय आहे हे आपणाला समजावून घेणे जरूरीचं आहे. माझ्या व्याख्यानाचं स्वरूप कसं असेल हे मला अगोदरच सांगितले पाहिजे. सगळ्या जगभर गेल्या १०-१५ वर्षांमध्ये जी काही अत्यंत महत्त्वाची स्थित्यंतरे घडत आहेत त्यांची स्वरूपं समजावून घेणारी विकसनशील राष्ट्रे आहेत, त्यांच्या मध्ये काय स्थित्यंतरे घडताहेत आणि हिंदुस्थानसारख्या आशिया मधील राष्ट्रांमध्ये आपणाला नवी आव्हानं काय आहेत त्यांच्या स्वरूपासंबंधी. ढोबळ मानानं माझ्या विवेचनांचं स्वरूप राहिल. पहिली गोष्ट ही आहे की या मूलभूत कल्पना अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत की ज्यामुळे जगाचा गेल्या १००/१५० वर्षांचा इतिहास घडविला गेला आहे. या कल्पना म्हणजे समाजवाद, राष्ट्रवाद, साम्यवाद, व लोकशाही या होत. These are the ideas which influence the world. या कल्पना अशा आहेत की त्यांनी सगळ्या जगाच्या इतिहासावर प्रभाव पाडलेला आहे. म्हणजे संबंध जगाची चेहरेपट्टी बदलून टाकली आहे. या तत्त्वज्ञानांनी या तत्त्वप्रणालींनी, या विचारांनी. समाजवाद हा एक त्യാपकीच विचार आहे. या सगळ्याच कल्पनांमध्ये १०/१५ वर्षांमध्ये फार मोठा फरक पडलेला आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर बदल घडतो आहे. आणि गेल्या काही वर्षांमध्ये फार मोठा बदल घडतो आहे. हा बदल अशा स्वरूपाचा आहे की, या सगळ्याच कल्पना समाजवाद, साम्यवाद (कम्युनिझम) राष्ट्रवाद, भांडवलशाही, लोकशाही आता एखाद्या वितळणाऱ्या भांड्यात (Melting pot) ठेवाव्यत अशा स्वरूपाच्या झालेल्या आहेत. दुसऱ्या महायुद्धा अगोदर त्यांचे जे साचेबंद स्वरूप होतं ते आता बदलत चाललं आहे. आणि त्यामुळे दुसऱ्या महायुद्धाचे अगोदर या विचारांचा जो साचेबंदपणा होता तो आता नव्या स्वरूपात कालबाह्य होत चाललेला आहे. निरूपयोगी ठरत आहे. झपाट्याने बदल होत चाललेला आहे. समाजवाद हा त्യാपकीच एक विचार आहे. त्यामध्ये फार झपाट्याने बदल होत आहे. मो फक्त दोन बदल तुम्हाला सांगतो व ते कसे होत गेले आहेत हेही सांगतो. युरोपमध्ये मुख्यतः औद्योगिक क्रांती आणि तंत्रविषयक क्रांती (Industrial Revolution and Technological Revolution.) यांच्यामुळे युरोप अमेरिकेमध्ये फार झपाट्याने बदल होत आहेत याचे कारण त्यांच्याकडोळ मोठमोठे विचारवंत हे होत. त्यांनी गेल्या दहा वर्षांत Socialism च्या संदर्भात काही विचार मांडले आहेत. हे विचार जागतिक पातळीवर मांडले आहेत. त्या संदर्भात आपण विचार केला पाहिजे.

त्यांचं म्हणणे असं आहे की गेल्या काही वर्षांत समाजवाद आणि भांडवलशाही यांच्या-तलं अंतर झपाट्याने कमी होत आहे. इतकेच नव्हे तर या दोन्हीचा एकमेकांवर प्रभाव पडत चाललेला आहे. आणि दोन्हींच्या सीमारेषा एकमेकांमध्ये मिसळून चाललेल्या आहेत. एकमेकांत Converse होत चाललेल्या आहेत. गॉलब्रेथ नावाचा एक अमेरिकन विचारवंत आहे. त्याने Theory of conversions हा विचार प्रथम मांडला. जगातल्या अनेक विचारवंतांनी अर्थशास्त्रज्ञांनी त्या कल्पनांचा Theory of Conversion चा पाठपुरावा केला. आणि आज

पुष्कळसे विचारवंत या निष्कर्षप्रित घंऊन पोचले आहेत की दुसऱ्या महायुद्धाअगोदरच भांड-
वलशाहीचे स्वरुप, कम्युनिझमचं स्वरुप हे दोन्हीही आता इतिहास जमा होत चाललेले आहेत.
एकमेकांचा दोन्हीवर प्रभाष पडत चाललेला आहे. उदा०- रशियामध्ये जो कम्युनिझम आहे त्याच्यामध्ये
गेल्या सात-आठ वर्षांत अर्थव्यवस्थेत बदल होत चालला आहे, आणि आज रशियातील अर्थव्यवस्थेत
Private property, Profit Motive यांचा हळूहळू समावेश होत चालला आहे. त्यांच्या-
कडे 'लिबरलमन' म्हणून एक अर्थशास्त्रज्ञ होता त्याने. १९६४ साली एक वेगळा सिद्धांत
मांडला. आणि त्यानंतर Profit motive, नपयाची प्रेरणा जी आहे ती शेतकऱ्याच्या जीवना-
मध्ये तुम्हाला दिली पाहिजे असे सांगून Private Kitchen ची कल्पना हळूहळू सर्वमान्य
होऊ लागली जाहे. इतकच नव्हे तर आता रशियामध्ये ४०%, माजीपाला, ४०% फळफळावळ
एकूण खाजगी बागेमध्ये होत आहे की ज्याचा नफा मर्यादित का होईना, पण मालकांना
मिळतो. खाजगी मालमत्तेची कल्पना तिथं हळूहळू उदयास येत चाललेली आहे. Profit
Motive हे तत्त्वही आता मान्य करण्यात आले आहे, त्याचबरोबर भांडवलशाही अर्थव्यवस्थे-
मध्ये Consumer's Sovereignty असं आम्ही अर्थशास्त्रामध्ये म्हणतो. म्हणजेच 'ग्राहकांचे
सार्वभौमत्व ही कल्पना कम्युनिझमला केव्हाही मान्य नव्हती. किंबहुना भांडवलशाही अर्थ-
व्यवस्थेचे ते एक व्यवच्छेदक लक्षण होय. आता तुम्हाला अस दिसून येईल की गेल्या सात-
आठ वर्षांमध्ये Consumer's Sovereignty ची जो कल्पना आहे. ग्राहकांचे सार्वभौमत्व जे
आहे ही कल्पना रशियामध्ये हळूहळू सर्वमान्य व्हायला लागली आहे. त्याचं कारण असं आहे
की ते Consumers विचारात न घेता मालाचे उत्पादन करीत असायचे. परिणाम असा व्हायचा
की पादत्राणं करोडो प्रमाणावर उत्पादन करायची आणि त्याचा परिणाम असा व्हायचा की लोकाना
ती आवडत नसायची. आणि मग एका बाजूला मालाचे ढीगचेढीग पडलेले दिसायचे आणि दुसऱ्या
बाजूला लोकांच्या गरजा थांबायच्या. लोक खरेदी करत नाहीत असं जेव्हा त्यांना दिसायला लागलं
तेव्हा लोकांचे सार्वभौमत्व जे आहे ते देखील आपण विचारात घेतलं पाहिजे आणि त्यानुसार
उत्पादनात बदल केला पाहिजे हे उत्पादकांच्या लक्षात आलं. या उलट अमेरिकेसारख्या देशामध्ये
भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेच्या बालेकित्यात-महत्त्वाचे बदल होत चाललेले आहेत. आज अमेरिकेच्या
राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या २४% राष्ट्रीय संपत्ती सरकारच्या नियंत्रणाखाली आहे. गॅलब्रेथ एकदा म्हट्टे
म्हणाला होता की, राष्ट्रीय संपत्ती ही सरकारच्या नियंत्रणाखाली किती असावी याचा निकष
लावला तर तुमच्या देशामध्ये २२% ते २३% संपत्ती राष्ट्राच्या मालकीची आहे. आणि माझ्या
राष्ट्रामध्ये २४% ते २५% संपत्ती राष्ट्राच्या मालकीची आहे. आणि हा जर निकष लावला
तर माझा देश तुमच्या देशापेक्षा अधिक समाजवादो आहे. सांगण्याचा इत्यर्थ इतकाच की गेल्या
१०-१५ वर्षांमध्ये २४%, २५% राष्ट्रीय संपत्ती राष्ट्राच्या मालकीची आहे. दुसऱ्या महायुद्धाच्या
अगोदरच्या काळाध्ये २ ते ४ टक्के एवढी देखील संपत्ती राष्ट्राच्या मालकीची नव्हती. अमेरिकन
अर्थव्यवस्थेत-भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेमध्ये Demand and Supply या सर्व्त्री विचार केला जातो

आधी Demand मग Supply पण तिथं आता उलट होत चाललेलं आहे. आधी Supply आणि मग Demand निर्माण करतात. प्रचंड प्रमाणात आधी Supply करायचा आणि मग Demand निर्माण करायची जाहिरातींच्या रूपाने वेगवेगळ्या मार्गांनी अन्य नेहमीचे अर्थशास्त्रीय सिद्धांत आता शीर्षासन करत आहेत उलटे पालटे होत आहेत. हा बदल मी तुम्हास अशासाठी सांगतो आहे की परंपरागत अर्थशास्त्रामधल्या, राज्यशास्त्रामधल्या, समाजशास्त्रामधल्या ज्या कल्पना आहेत त्यांच्यामध्ये आता मूलभूत बदल होत चाललेले आहेत. या सर्व कल्पना एखाद्या वितळणाऱ्या भांड्यात ठेवाव्यात असे त्यांचे स्वरूप झालेले आहे. हा जगभर होत असलेला बदल लक्षात घेऊनच कोणत्याही विचारांचा आपणाला यापुढे अभ्यास करावा लागणार आहे. तो Theory of Conversions भांडवलशाही आणि समाजवाद हे तंत्रविषयक क्रांतीभूते जवळ येत चाललेले आहेत. दोघांचा एकमेकावर प्रभाव पडत चाललेला आहे. आणि पुढच्या पंचवीस वर्षांच्या काळात दोघामधील अंतर पुष्कळच कमी होणार आहे. विसाव्या शतकाच्या शेवटी या दोघी तत्त्वज्ञानामधील सीमारेषा इतक्या पुसट होणार आहेत की एकेकाळी यांच्यामध्ये शत्रुत्व होते. दोन टोकं होती हे एखाद्याला सांगूनही खरं वाटणार नाही. अशा तऱ्हेचे विचार युरोपमधील नामवंत विचारवंत आज सांगू लागले आहेत या पश्चाकडे मी तुमचे लक्ष वेधू इच्छितो ही पहिली गोष्ट. आणि दुसरा समाजवादाच्यादृष्टीने जगभर जो बदल होतो आहे, त्याबद्दल मी सांगतो आहे, आणि मग भारताकडे येऊ. भारताच्या संदर्भात या विचारांची नंतर आपण समीक्षा करू. दुसरा बदल जो होतो आहे तो मी तुम्हाला मुद्दाम सांगतो आहे तिकडे आपण गंभीरपणानं लक्ष दिलं पाहिजे. इंग्लंडमध्ये जो बदल होतो आहे तो असा की गेल्या १०, १२, वर्षांत समाजवाद म्हणजे राष्ट्रीयीकरण ही कल्पना च्यवछेदक लक्षण मानली जाते. समाजवादाचे वेगळेपण जर काय असेल तर उत्पादनाची साधने राष्ट्राच्या मालकीची असतात. आज इंग्लंडमध्ये गेल्या कांही वर्षांमध्ये राष्ट्रीयीकरणासंबंधी असलेला उत्साहाचा लोंढा आज ओसरत चाललेला आहे. क्रिंवहुता संबंध जगभर, पश्चिम जगांमध्ये हा झपाट्याने ओसरत चाललेला आहे. त्यांच्याकडील लेख वाचले, त्यांच्याकडील ग्रंथ वाचले, त्यांच्याकडील विचारवंतांशी चर्चा केली तर तुम्हास असे आढळून येईल की १९४५ साली दुसऱ्या महायुद्धानंतर राष्ट्रीयीकरणासंबंधीचा त्यांच्याजवळ जो उत्साह होता तो आता १९७३ साली राहिलेला नाही. इंग्लंडमधील मजूर पक्षाचे निवडणुकांचे जाहीरनामे जर तुम्ही घेतलेत तर १९४५ साली राष्ट्रीयीकरणाच्या कल्पनांनी ते भारावलेले होते. जगातल्या सगळ्या प्रश्नांवर एकच तोडगा आहे. आणि तो म्हणजे राष्ट्रीयीकरण, अशा श्रद्धेने त्यांनी आपला जाहीरनामा तयार केलेला होता. आता गेल्या दोन निवडणुकांचा जाहीरनामा तुम्ही तर वाचला तर त्यात राष्ट्रीयीकरणाचा कोठे उल्लेखही नाही. नुकत्याच झालेल्या निवडणुकीत राष्ट्रीयीकरणाचा चुकूनही उल्लेख नाही. हा जो बदल मजूरपक्षाच्या धोरणात झालेला आहे हा सुद्धा त्यांच्या तत्त्वप्रणालीचा प्रवाह आहे. त्यामध्येही दोन प्रवाह आहेत.

Future of Socialism या नावाची त्यांची काही पुस्तके आहेत त्यांमधून मजूर पक्षांमध्ये जे काही चिंतन चालू आहे ज्या काही प्रतिक्रिया चालू आहेत ते तुम्हाला पहायला मिळेल. राष्ट्रीयीकरणासंबंधीचा जो उत्साह भोसरत चालला आहे, त्याचं कारण ते असं म्हणताहेत की ज्या ज्या धंद्याचं राष्ट्रीयीकरण केलं त्या त्या धंद्याचं उत्पादन खाली खाली गेलं, गुणवत्ता खाली खाली गेली व Administration वरील खर्च वाढत गेला आणि नफा त्यामध्येच जिस्तून गेला. राष्ट्रीयीकरणाच्यामागील कल्पना काय असते की करोडो रुपये जे भांडवलदारांच्या विघात जातात ते राष्ट्राच्या मालकीचे करायचे. त्याच करोडो रुपयांतून मरीम माणसाच्या कल्याणासाठी वेगवेगळ्या योजना घ्यायच्या, कोठे गलिच्छ वस्ती निर्मूलनाचे कार्य हाती घेतील. कोठे मुलांना दूध देण्याचे कार्य हाती घेतील. गरीब माणसाच्या विकासाच्या दृष्टीने ज्या ज्या योजना असतील त्या त्या हाती घ्यायच्या हा राष्ट्रीयीकरणामागील मुख्य हेतू होय. परंतु प्रत्यक्षात अनुभव मात्र असा थायला लागला की, उत्पादन खाली खाली येत चालले, गुणवत्ता खाली येत चालली, खर्च वाढत गेला, व त्यामुळे नफा जिस्तून गेला आणि काही काही वेळेला होणारे तोटे भरून काढण्यासाठी गरीब माणसावर कर लादून ते धंदे तोट्यात चालवावयाचे. असा अनुभव इंग्लंडमध्ये थायला लागल्याबरोबर ते असं म्हणू लागले की आम्हाला राष्ट्रीयीकरणानेपूर्वी जे वाटत होते ते आता वाटत नाही. आता त्यांचे असे सिद्धांत येत चाललेले आहेत की मालकी हक्क बदलणे म्हणजे मूलभूत क्रांती नव्हे “ Change of ownership is not a basic Revolution. ” त्यांचेकडे मोठमोठे विचारवंत आहेत ‘ Future of Socialism ’ या नावाचं पुस्तक लिहिणारा एक विचारवंत आहे. त्याच्यामध्ये त्यांनी असं म्हटलं आहे की मालकी हक्क बदलणे ही फार मोठी क्रांती नव्हे. गरीब माणसाच्या जीवनात सुख निर्माण करणे ही मूलभूत क्रांती होय. त्यांचे दारिद्र्य हटविणे. गरीब माणसाच्या जीवनात काही आकांक्षा निर्माण करणे हा मूलभूत बदल आहे. तुम्ही केवळ मालकी हक्क बदलण्याच्या कल्पनेमध्ये समाधान मानत असाल व त्यामध्येच मशगुल राहिला असाल तर तुम्ही मूलभूत उद्दिष्टापासून दूर राहिलेले आहात असा त्याचा अर्थ होईल. अशा तऱ्हेचे चिंतन आज मजूर पक्षात चालू आहे. फ्रान्समध्ये चालू आहे. स्कॅन्डेनेव्हियन कंट्रीजमध्ये आहे नार्वे, स्वीडन, डेन्मार्क येथे चालू आहे. हे भी तुम्हाला अशासाठी सांगतो आहे की जगातील इतर भागांत समाज-वादासंबंधी काय चिंतन चालू आहे, काय विचारप्रवाह चालू आहेत याचा अपणाला तोंड परिचय व्हावा. भी फार खोलात जाऊन या प्रश्नाची चर्चा करू शकत नाही. पण फक्त भी अंगुली निर्देश करतो आहे की बदल काय काय होताहेत आणि त्या दृष्टीने माझा सांगण्याचा हेतू एवढाच की परंपरागत कल्पनांमध्ये गेल्या १०।१५ वर्षांत दुतऱ्या महायुद्धानंतर आणि विशेषतः आशियाच्या संदर्भात अत्यंत महत्त्वाचे बदल होताहेत. ज्या परंपरागत कल्पना आहेत त्या अपणाला जशाच्या तशा स्वीकारता येणार नाहीत. त्या पुन्हा पुन्हा तपासल्या पाहिजेत.

युरोपातला समाजवाद, आणि आशियातला समाजवाद यामध्ये २-३ महत्वाचे फरक वाटतात युरोपातील समाजवाद हा तिकडे औद्योगिक क्रांतीनंतर आला. औद्योगिक क्रांती नंतर त्यांची राष्ट्रसंपत्ती अनेक पटीने वाढल्यानंतर त्यांच्याकडे समाजवाद आला. तेव्हा त्या समाजवादा समोरचा जो मुख्य प्रश्न होता, जे आव्हान होते ते हे की, या वाढलेल्या संपत्तीचे विभाजन करणे, न्याय्य वाटप करणे Equitable distribution करणे हा होता. आणि त्यांचा राष्ट्रीय संपत्ती पूर्वी पेक्षा ३०, ४०, ५० पट वाढलेली होती. ज्या राष्ट्रांची संपत्ती औद्योगिक क्रांतीपूर्वी १ कोटी होती, १०० कोटी होती, ती औद्योगिक क्रांतीनंतर ३ हजार ४ हजार कोटी अशी वाढली आहे. अर्थात ही संपत्ती मूठमर लोकांच्या हातातच केंद्रित झाली होती ही गोष्ट खरी आहे. तरी देखील राष्ट्रांची संपत्ती अनेक पटीने वाढली होती त्यामुळे Distribution चा प्रश्न अत्यंत महत्वाचा होता. आणि Distribution चेच मुख्य आव्हान त्यांच्यापुढे होते. आणि यामधल्या आणि भारतामधल्या समाजवादापुढे असणारे आव्हान हे Distribution चं नाही. आपली आव्हान दुहेरी आहेत, Production and Distribution अशी ती आव्हान आहेत. आपणाला राष्ट्रीय संपत्ती वाढवावयाची आहे आणि ती वाढवत असतानाच तिचं योग्य विभाजन करावयाचे आहे. कारण आपल्या देशामधील प्रत्येक माणसाचं राष्ट्रीय संपत्तिमान हे १४ आणि किंवा एक रुपयामुद्दा नाही. आपल्या देशातील २०% लोकांचे हे उत्पन्न ४ आणि ते ५ आणि येवढं कमी आहे. पण सरासरी आपल जे उत्पन्न आहे ते वर्षाला ३५० कोटी रुपयांचे आहे. त्या मध्येही काही मतभेद आहेत. परंतु सरासरी जे आपलं राष्ट्रीय उत्पन्न आहे ते माणसी १२ ते १४ आणि आहे. आजच्या काळामध्ये हे १२ ते १४ आणि उत्पन्न काय आहे याची कल्पना आपण करू शकतो. त्यामुळे आपल्या देशामध्ये Distribution चा प्रश्न आपण आदर्श पद्धतीने सोडविला व जगातल आदर्श जरी आपण निर्माण केला तरी Equitable distribution च्या वाढतीत तरी समाजवादाचा हा प्रश्न आपला सुटणार नाही. तर आपल्या समाजवादापुढील प्रश्न केवळ distribution हा नवून राष्ट्रीय संपत्ती वाढवा व ती वाढत असतानाच तिचं न्याय्य विभाजन करणे हा आहे. दुर्दैवाने गेल्या २२ वर्षांच्या काळामध्ये समाजवादाची चर्चा करित असताना आणि ऐकत असताना आपल्याला असं वाटत आहे की जस काही हा केवळ विभाजनाचा प्रश्न आपल्यासमोर उभा आहे. distribution justice हाच फक्त या समाजवादाचा मूलभूत महत्वाचा प्रश्न आहे. आशा पद्धतीत आपण चर्चा करतो आहोत. मला असे वाटते युरोपमधील समाजवाद व आपल्या देशातील समाजवाद व आशियामधील समाजवाद यामध्ये मूलभूत फरक हा आहे. हा फरक या संदर्भात लक्षात ठेवला पाहिजे. आपण राष्ट्रीय संपत्ती वाढविल्याशिवाय आणि तिचं विभाजन केल्याशिवाय आपल्या देशातील समाजवाद खऱ्या अर्थाने यशस्वी होऊ शकणार नाही. हे मुद्दाम आपण लक्षात घेतलं पाहिजे कारण आपल्यासारख्यांचा चेहरा केवळ Equitable distribution justice याच दिशेने वळलेला आहे. जस काही तेवढाच एक प्रश्न आपल्यापुढे आहे. ! या देशामध्ये प्रचंड संपत्तीचा

साठा आहे. आणि एकदा distribution चा प्रश्न मिटला की आपल्या देशात समाजवाद आला. अशा पद्धतीची भाषणं, अशा पद्धतीची चर्चा ही मूलतः सदोष आहेत. मूलतः त्यामध्ये काही अपुरेपणा आहे. असं मला वाटतं आणि म्हणून मी आपलं लक्ष इकडे वेवू इच्छितो. आणि आपल्याला राष्ट्रीय संपत्ती वाढवावयाची असेल तर आपली राष्ट्रीय संपत्ती दोनच क्षेत्रांत आहे. त्यांपैकी एक शेतीमध्ये आहे. जवळ जवळ ५०% म्हणजे निम्मी राष्ट्रीयसंपत्ती केवळ शेतीमधून येते. तेव्हा आपली ही राष्ट्रीय संपत्ती वाढवावयाची असेल तर शेतीचे उत्पादन वाढवणं हाच एक मार्ग आगं आहे. हा एक अत्यंत महात्वाचा मार्ग आहे. दुसरा एक जो मार्ग आहे तो उद्योगधंद्यांमधून, बँकांमधून, कारखान्यातून राष्ट्रीयसंपत्ती वाढविणे हा आहे. त्यामध्ये जी आपली राष्ट्रीयसंपत्ती आहे. ती २५% च्या जवळपास आहे. काही वर्षापूर्वी १५% ते १७% पर्यंत होती. सध्या ती २२% ते २३% तरी आहे. शेती आणि उद्योगधंदे या दोन क्षेत्रांतून राष्ट्रीय संपत्ती वाढविली पाहिजे हे मला मान्य आहे. परंतु distribution मुळं हा प्रश्न मिटणार नाही हे मला तुम्हाला सांगायचं आहे. मी तर असं म्हणणं की आपल्या समाजवादात उद्योगधंद्यांच्या बाबतीत गेल्या २६ वर्षांमध्ये जे मजूरविषयक कायदे आहेत ते अत्यंत चांगले आहेत. पण त्यांमध्ये पुढच्या काळात बदल केला पाहिजे तो हा आहे की आतापर्यंतचे जे आपले मजूर विषयक कायदे आहेत ते Welfare Oriented आहेत. मजूरांच्या जीवनामध्ये एक Welfare निर्माण व्हाव या दृष्टीने केलेही पाहिजेत. केवळ Welfare Oriented अशा तऱ्हेचे Labour legislation बनवून हे प्रश्न सुटणार नाहीत. या पुढचं सगळं जे Labour legislation आहे, ते Production Oriented बनवलं पाहिजे. उत्पादनाभिमुख अशा तऱ्हेचे कामगार विषयक कायदे आपणास केले पाहिजेत. आणि आपल्या समाजवादाची ती गरज आहे. फार महत्त्वाची अशी निकड आहे. ज्याज्यामुळे आपले उत्पादन वाढणार आहे अशा तऱ्हेचे कायदे आपणास केले पाहिजेत. पण याच्यासाठी उत्पादनाची वाढ आणि तुमच्या पगाराची वाढ याची सांगड तुम्हाला साधता आली तर साधली पाहिजे. Productivity Proportionate Wages यांची सांगड तुम्हाला साधली पाहिजे. यापुढील काळामध्ये उत्पादन वाढेल, त्याच्यातला ८०% पैसा मजुराला दिला जाईल, याबद्दल माझी हरकत नाही. परंतु यापुढील काळातील Labour legislation हे Welfare Oriented असून चालणार नाही; तर उत्पादनाभिमुख मजूर विषयक कायदे आपल्याला करावे लागणार आहेत. उत्पादन वाढो अगर न वाढो तुम्हास मात्र इतके इतके वेतन मिळेल अशा तऱ्हेची भूमिका येथून पुढील काळामध्ये आरल्या समाजवादाला कितपत घेता येईल याबद्दल मला शंका आहे. शेतीच्या बाबतीतही मला असं वाटतं की ज्यामुळे शेतकऱ्याला अधिक काम करण्याची प्रेरणा मिळेल आणि उत्पादन ज्यामुळे वाढेल अशा स्वरूपाचं घोरण आपलं असलं पाहिजे आणि यापेक्षा खोलामध्ये मी जाऊ इच्छित नाही. भारतीय समाजवादामध्ये ही जी उत्पादनाभिमुख आपली भूमिका आहे ती आधिकाधिक बळकट कशी होत जात राहील हे आपल्या समोरचं एक महत्त्वाचं आव्हान आहे. हे जर

झालं नाही तर आपल्याला गरिबी-हटवता येणार नाही आणि सध्या अर्थाचे ससाजवाद आणत येणार नाही. दुसरी गोष्ट मला महत्वाची वाटते आहे ती भारताच्या संदर्भात आहे. आपल्यासमोर जे आव्हान आहे ते भारतीय जातिवद्ध समाजव्यवस्थेमध्ये आहे. इयलं आव्हान हे केवळ आर्थिक समतेचंच नाही, तर ते सामाजिक समतेचंही आहे. किंबहुना जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता आणि समाजवाद यांचा एकत्रितपणे जर विचार केला तर इथं आर्थिक समतेइतकंच जातीय समतेला महत्त्व आहे. अस्पृश्यता निवारणाला महत्त्व आहे. दुर्दैवाने आमच्या देशातले जे समाजवादी लोक होते त्यांनी मार्क्सपासून प्रेरणा घेतल्यामुळे आणि या देशातील जातीय व्यवस्था आमची जी समाज व्यवस्था होती याचा मूलतः विचार न केल्यामुळे त्यांनी सगळ्या प्रकारांना उत्तर एकाच म्हणजे आर्थिक समतेमध्ये देऊन टाकले. त्यामुळे अस्पृश्यतेच्या प्रश्नाकडे ध्यावं तेवढे लक्ष दिलं गेलं नाही. अस्पृश्यांचा प्रश्न हा केवळ आर्थिक प्रश्न आहे असंच ते सांगत बसले. जातीयव्यवस्थेचं स्वरूप मूलतः संपूर्ण आर्थिक नाही. ते एक विषमतेचं दुखणं आहे, तो एक सामाजिक रोग आहे. अस्पृश्यांचं दुःख हे सामाजिक आहे. आर्थिक नाही. जर एखाद्या महारवाड्यातील माणसाचा पगार ५०० रुपये असला आणि माझे उत्पन्न ५०० असते आणि मी जर खेड्यात गेलो तर आर्थिक दृष्ट्या आम्ही जरी सारखे असलो तरी सामाजिक दृष्ट्या तिथं तांबडतोब फरक केला जातो. माझा जर महार समाजातील मित्र असेल तर त्याला माझ्यासारखी सामाजिक समता नाही. त्याच दुखणं आर्थिक विषमतेचं नाही, तर त्याचं दुखणं सामाजिक विषमतेचं आहे. दुर्दैवानं या भारतीय समाजवादानं हे जातीयव्यवस्थेचं, अस्पृश्यतेचं दुःख मूलतः समजावून घेतलेलं नाही. सगळं लक्ष जे आहे ते आर्थिक समतेचेच केंद्रीत केलं आहे. डॉ. अंबेडकर हे समाजवादी मंडळीपासून सतत दूर राहिले. कम्युनिझमपासून दूर, भुद्द मार्क्सवादापासून दूर राहिले. त्यांनी एक महत्वाची गोष्ट सांगितली ती ही की, मार्क्सने भांडवलशाहीची भीमांसा केली असेल पण भांडवल शाहीची भीमांसा करून भारताचे प्रश्न सुटत नाहीत. इयल्या अस्पृश्यतेची भीमांसा, जातीयव्यवस्थेची भीमांसा हीही त्याचे बरोबर केली पाहिजे. किंबहुना, भारतीय समाजवाद-समोर अंबेडकरांच्या मते 'दोन आव्हानं आहेत Capitalism आणि अस्पृश्यता जातीयव्यवस्था. मार्क्सच्या ग्रंथांमध्ये - फक्त भांडवलशाहीचे उत्तर दिलं आहे. पण अस्पृश्यतेचं उत्तर दिलेलं नाही. आणि इथं जे जे समाजवादी होते ते पोथीनिष्ठ होते. पुस्तकी होते. सैद्धांतिक होते. ठोकळेबाज होते. त्यामुळे त्यांना खेड्यापाड्यातील मांगवाडे दिसले नाहीत खेड्यापाड्यातील जातीयव्यवस्था दिसली नाही. आपल्याकडे सामाजिक-समतेसाठी ज्या चळवळी झाल्या त्याकडेही त्यांनी पाठ फिरवली आणि अशा तऱ्हेचा जी समाजवाद आहे सगळा या मातीमध्ये मूळेच मिळाली नाहीत. It has no roots in the soil. त्यामुळे अंबेडकरांसारखा माणसाची जी टीका आहे ती मला मूलभूत योग्य वाटते. इतकेच नव्हे तर त्या काळामध्ये त्यांनी सगळ्याच प्रश्नांचे ज्याला इंग्रजीमध्ये Over Simplified म्हणतो Over Simplification असे केलं आहे. हिंदू मुसलमानांचे दने हा देखील आर्थिक प्रश्नांचा आविष्कार आहे असं सांगायला त्यांनी सुरुवात केली. हिंदू-मुसलमानांचे

दंगे यांचे स्वल्प मूलतः काही अधिक नाही. कोणताही एक भांडवलदार कोठेतरी एक मजूर असा प्रकार नाही. आहे, मार्क्सवाद तो ही सर्व प्रकारची मास्टर की आहे. जगातील सर्व प्रश्नांची उत्तरे देण्याचा हा एक उत्त्वज्ञान्यांचा प्रयत्न आहे. मग भारताची अस्पृश्यता असो, अमेरिकेतला वंशवाद असो वा अमेरिकेमधले वंशवादाचे तत्त्वज्ञान असो, काहीही असो ! पण आंबेडकरांना मूलभूत उणेपणा दिमला. आंबेडकर हे कम्युनिष्टमपासून व समाजवादापासून दूर राहिले. या समाजवादी मंडळींच्या जवळपास ते कधी गेले नाहीत. कारण त्यांनी सांगितले की या देशातील समाजवाद, या देशातील समाजव्यवस्था, या देशातील दुवणी तुम्हाला समजलीच नाहीत, तुम्ही पोथीनिष्ठ झालात. तुम्ही मानसिके प्रय वाचता आणि प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न करता आहात ही आंबेडकरांची टीका मला अत्यंत योग्य वाटते. यापुढील काळातदेखील भारतीय समाजवाद्याला जे आव्हान आहे ते केवळ भांडवलशाहीचे नाही, तर अस्पृश्यता, सामाजिक नीति, जातीयव्यवस्था ही देखील तितकीच बलवत्तर आव्हान आहेत. या समाजवादाने हे आव्हान स्वीकारले नाहीतर भारतीय समाजवादामध्ये काहीतरी उणिवा राहिल्या आहेत असे म्हणावं लागेल. ही गोष्ट मला अत्यंत महत्त्वाची वाटते. हे भारतीय समाजवादाचे दुमरे वेगळेपण आहे. कारण जातीय व्यवस्था फक्त भारतीय भूमीतच जन्माला आली आहे. अशापकारची जातीयव्यवस्था जगाच्या पाठीवर कोठेही सापडणार नाही. खास भारतीयत्व कशात असेल तर या महारवाड्यामध्ये आहे. आमच्या मांगवाड्यामध्ये आहे. आमच्या बौद्धवाड्यामध्ये आहे. जातीय व्यवस्थेमध्ये आहे. आणि समाजवादाने हेही आव्हान स्वीकारले पाहिजे. आणि तिसरी गोष्ट अशी की भारतीय समाजवादावर या देशातल्या गांधीवादाचा फार मोठा प्रभाव पडलेला आहे. ही गांधीवादाची गोष्ट जगातल्या कोणत्याही राष्ट्रात दिसून येणार नाही. भारतीय समाजवादावर फार मोठ्या प्रमाणात गांधीवादाचा पगडा पडला आहे. त्याचे कारण अस आहे की समाजवाद येथे १९३३-३४ च्या सुमारास उदयास आला. या देशामध्ये समाजवादी पक्ष म्हणून आला तो विचार देखील २/४ वर्षे अगोदर आला. पण ज्यावेळेस समाजवाद येथे जन्मास आला त्या काळामध्ये गांधीवादाचा प्रभाव हा या देशामध्ये शिर्ष पोटूचला होता असे माझे प्रामाणिक मत आहे. गांधींच्या काही विचारांशी माझे जरूर मतभेद आहेत. गांधींचे सगळेच सगळे तत्त्वज्ञान मला मान्य नाही. पण गांधींच्या विचारांमध्ये काही जो भाग आहे, हा इतका मोठा आहे की गांधी मला फार मोठे पुरुष वाटतात. मानवी इतिहासामध्ये जे २/३ पुरुष मोठे वाटतात त्यामध्ये गांधी आहेत. त्यात सॉक्रेटिस, बुद्ध, गांधी ही अशी माणसे आहेत की ते मानवी इतिहासातले उंच सुठके आहेत. गांधी-सारके फार मोठे पौर पुण्य आपल्या देशात झालेले आहेत. मला फार मोठे भाग्य वाटते या देशाचे गांधींचे संतानी नियमनाबद्धचे विचार मला मान्य नाहीत. गांधींचा ब्रम्हचर्या विषयचा जो गान विश्वास आहे तो मला मान्य नाही. Family planning साठी गांधीवाद अपुरा पडतो आहे. पण गांधींच्या विचारांचा जो गाभा आहे, त्याचे जे शाश्वत विचार आहेत हे फार

मोठे वाटतात. ज्याप्रश्नाची उत्तरे 'माक्समध्ये' मिळालेली नाहीत, त्याची उत्तरे मला गांधीवादा-
 मध्ये मिळालेली आहेत. गांधीवादामध्ये मानवत वादाला आणि माणसामधल्या सत्प्रवृत्तीला
 आव्हान करण्याचा जो भाग आहे तो माक्समध्ये नाही. माक्समध्ये दोन प्रेरणा आहेत. एक
 नैतिक प्रेरणा आहे. माणसाला आर्थिक न्यायाची एक नैतिक प्रेरणा आहे. पण त्याचबरोबर
 माक्समध्ये माणसामधली जी एक प्रसूया आहे, जी एक द्वेष आहे, जी एक हेतू आहे त्याला सुद्धा
 आव्हान आहे. त्यामुळे माक्सवादामध्ये जे आव्हान आहे ते संमिश्र आहे. त्याच्यामधला काही भाग
 नैतिक प्रेरणेचा आहे. पण त्याचबरोबर त्याच्या मधला काही जो भाग तो आहे. माणसामधली असूया.
 माणसामधला द्वेष, माणसामधला काही विध्वंसक भाग आहे यालाही त्याच्यामध्ये आव्हान आहे.
 म्हणूनच या प्रेरणा संमिश्र आहेत. गांधीवादाच्या प्रेरणा 'अत्यंत' थोर; विंशुद्ध अशा
 नैतिक स्वरूपाच्या मानवी प्रेमाच्या आहेत. अत्यंत थोर अशा नैतिक प्रेरणा आहेत. आणि मला
 गांधीवाद आणि गांधी माक्सपेक्षा मोठे वाटतात, येशूख्रिस्तापेक्षा सुद्धा गांधींचा वेगळेपणा आहे
 येशूख्रिस्ताच्या सर्व तत्त्वज्ञानांचा पाया जर काय असेल तर *Man is essentially Sinful*.
 माणूस हा मूलतःच पापी आहे. आणि मग त्याच्यावर सारखे संस्कार केले पाहिजेत, नाही. तर तो
 सारखा पापाकडे घावेल हा येशूच्या तत्त्वज्ञानाचा पाया आहे-गामा आहे गांधींच्या तत्त्वज्ञानाचा
 गामा बरोबर उलटा आहे. माणूस हा मूलतः सत्प्रवृत्ती आहे. माणूस हा मूलतः ईश्वराचा
 अंश आहे. त्याच्या सत्प्रवृत्तीला नुसते आव्हान करा, त्याच्यातील परमेश्वर झटकन जागा
 होईल. म्हणजे गांधीजींची भूमिका येशूख्रिस्ताच्या भूमिकेच्या बरोबर उलटी आहे. अगदी वेगळी
 आहे. आणि त्यामुळे येशूख्रिस्ताचे तत्त्वज्ञान मला वेगळे वाटते आणि समाजवादाचा उदय
 ज्यावेळी या देशात झाला होता त्यावेळी गांधीवादाचा प्रवाह या देशात झाला थिगला पोहचलेला
 होता. गांधीवादाच्या प्रेरणांची उदाहरणेच मो तुम्हाला सांगतो, ब्रिटीश साम्राज्यशाहीविरुद्ध
 झुंजा घेतली, देशातील लाखो लोकांना साम्राज्यशाहीविरुद्ध झुंज घ्यायला लावली.
 गांधींच्या सर्व चळवळीतलं जर कोणतं सूत्र असेल तर ब्रिटीश साम्राज्य
 शाहीविरुद्धची आपली झुंज हे आहे ब्रिटीश माणसांच्या विरुद्ध नाही. गांधी नेहमी असे म्हणत
 असत की "We should not hate the sinner, we must hate the sin." म्हणजे पापाचा
 तिरस्कार तुम्ही करा, परंतु पापी माणसाचा तिरस्कार करू नका. त्या प्रमाणेत ब्रिटीश
 Imperialism आणि Britishman यांच्यात गांधींनी फरक केला. आणि त्यामुळे ब्रिटीशदेशाला
 आमच्या चळवळी मध्ये कुठही स्थान नव्हते. इतकंच नव्हते तर ब्रिटीश साम्राज्य नष्ट झाल्यानंतरचा
 पहिला गव्हर्नर जनरल जो आम्ही निवडला तो 'मार्कंट वॅटन' ब्रिटीश माणूस होता. जगातल्या
 इतिहासातील हा एक चमत्कार आहे. त्याच कारण गांधींचे नेतृत्व आम्हाला लाभलं होतं. त्यामध्ये
 असूयाला, द्वेषाला, विध्वंसक प्रवृत्तीला अजिबात स्थान नव्हते. गांधीवादाच्या प्रभावाच्या छायेलाकी हे
 समाजवादाचे रीपट वाढत होतं आणि आश्चर्य असं की गांधींच्या मृत्यूनंतर गांधीवादाचा प्रभाव
 समाजवादावर अधिक पडत चालला. त्याची दोन तीन उदाहरणे मी आपल्याला देतो. पहिली

गोष्ट अशी आहे की या देशातल्या समाजवादाचा लोहियांनी एक सिद्धांत मांडला होता. पंचमढीला त्यांनी सांगितलं की जगामधल्या सगळ्या समाजवाद्यांना आपण काय असेल तर Heavy Industrialization, महायंत्रोत्पादनावर त्यांचा भर आहे. प्रचंड स्वरुपाची यंत्रे उभी करा. महायंत्रोत्पादन हे समाजवादाचं एक सूत्र आहे असा त्यांचा आपण आहे. इथे समाजवाद्यांचा आपण आहे की छोट्या छोट्या प्रकारची यंत्रं तुम्ही निर्माण करा. औद्योगिक कांतीसाठी Small Scale Industries वर त्यांचा भर आहे. छोट्या छोट्या प्रकारची यंत्रं तुम्ही निर्माण करा जी दोन माणसं चार माणसं चालवू शकतील. आशाप्रकारचा आपण आहे. तो गांधीवादातून आलेला आहे. जगातल्या कोणत्याही समाजवादामध्ये तुम्हाला अशा तऱ्हेची भूमिका सापडणार नाही. हा गांधीवादाचा प्रभाव आहे, दुसरा गांधीवादाचा प्रभाव विकेंद्रीकरणाचा आहे, समाजवादाची मूळप्रवृत्ती जी आहे ती सगळ्या जगभर सत्ता केंद्रीकरणकडे आहे राज्यसरकारच्या हातामध्ये सगळी सत्ता केंद्रित करायची आणि आर्थिक व राजकीय सत्ता केंद्रित झाल्या की सर्व सत्तांचे केंद्रीकरण होतं. किंबहुना अधिक सत्ता हे सगळ्या सत्तेचं मूळ आहे. मार्क्सने जे म्हणलं आहे, ते काही बाबतीत खरं आहे. 'अधिक सत्तेवरचं नियंत्रण हे मानवी जीवनावरच नियंत्रण असतं, पैशाच्या धंदीवरचं नियंत्रण हे जवळ जवळ सगळ्या जीवनावरच नियंत्रण असतं हे पुष्कळसं खरं आहे. ते जगातल्या इतर देशातील राजकारणातसुद्धा आपल्याला दिसेल United Nations वर जगातल्या बऱ्या राष्ट्रांचा प्रभाव आहे, राष्ट्रामध्ये सुद्धा भांडवलवाल्याचा प्रभाव असतो, तो मुख्यतः पैशाच्याद्वारे असतो. आणि त्याच्या जोडीला राजकीय सत्ता गेली की त्या दोन्ही सत्तांचं केंद्रीकरण विलक्षण होतं परंतु, जगातल्या सगळ्या समाजवाद्यांच्यामध्ये मूळ आपण जो आहे तो सत्ता केंद्रित करण्याचा. गांधीच्या प्रभावामुळे भारतीय समाजवादामधला जो आपण आहे हा सत्ताविकेंद्रीकरणाचा आहे. इथल्या समाजवाद्यांचा तर अधिक आहे. जिल्हा परिषदांकडे सत्ता द्या, ग्रामपंचायतीकडे सत्ता द्या पंचायत समित्यांकडे सत्ता द्या. आणखी सत्ता विकेंद्रीकरण करा. हा सत्ता विकेंद्रीकरणाचा जो मूलमंत्र आहे, हा गांधीवादातून या समाजवाद्यांच्यामध्ये आला ही चांगली गोष्ट, आणि तिसरी गोष्ट सत्याग्रह करणारी मंडळी तुम्हाला कोठेही सापडणार नाहीत. अर्थात या सत्याग्रहाचा कधी कधी अतिरेक होतो. नको इतका त्याचा अतिरेक होतो. आणि याचं मूळ अर्थातच लोहियांच्या विचारातच आहे, लोहियांबद्दलचं मी काही फार विवेचन करीत नाही.

पण लोहिया एक मोठे विचारवंत होते यात शंका नाही. पण कधी कधी ते कसे एका टोकाला जात होते याचं मी आपणाला फक्त एकच उदाहरण देतो १९५३/५४ साली लोहियांनी एक अशातऱ्हेचा सिद्धांत मांडला होता की Theory of irrelevance, Equal

irrelevance म्हणजे या देशातले सगळे जे राजकीय पक्ष आहेत ते irrelevant आहेत समाजवाद आणायला. समाजवाद कुणी आणूच शकत नाही. समाजवादीपक्ष जो आहे हाच फक्त समाजवाद आणू शकेल. काँग्रेसही आणू शकणार नाही. दुसरा कोणताही पक्ष आणू शकणार नाही. आणि त्यामुळे त्यांनी Equidistance Theory मांडली होती. सगळ्याच राजकीय पक्षापासून तुम्ही समान अंतरावर राहा अशा तऱ्हेचा आदेश त्यांनी आपल्या अनुयायांना दिला होता. Equidistance Theory. सगळ्यांच्या पासून समान अंतरावर राहायचं. कोणालाही जवळ घेऊ न्यायचं नाही. कोणाच्या जवळ जायचं नाही. कारण ते सगळेच irrelevant आहेत. अशातऱ्हेचा त्यांनी एक सिद्धांत मांडला होता. १९६४ साली त्यांनी असा एक सिद्धांत मांडला की भारतातील कोणत्याही पक्षाबरोबर तुम्ही समजोता करा आणि काँग्रेसला विरोध करा. कोणत्याही म्हणजे अगदी नक्सलवाद्यांशीही सहकार्य करा. डाव्या कम्युनिस्टांशी करा. जातीय-वाद्यांशी करा, पटेल त्या पक्षाशी सहकार्य करा आणि काँग्रेसला विरोध करा. ५४ साली जे लोहिया सांगत होते की, कोणत्याही पक्षाबरोबर आम्हाला सारख्याच अंतरावर राहायचं आहे. हेच लोहिया ६४ सालामध्ये सांगायला लागले की, जगातील घाटेल त्या शक्तीबरोबर सहकार्य करा, आणि काँग्रेसला विरोध करा. आणि त्याच्यातून पुढे काय निर्माण व्हायचे ते झालं पण सत्याग्रहाचा अतिरेक जो आहे तो वाईटच आहे. गांधीच्यामध्ये सत्याग्रहाची जी एक मूळ कल्पना होती ती माणसातला परमेश्वर जागा करावा. माणसातल्या सत्प्रवृत्ती जाग्या कराव्यात, त्याचा हृदयपालट करावा, त्याचं मनःपरिवर्तन कराव ते आत्मकलेशामधून ही मूमिका गेली आणि लोहियांनी सत्याग्रह हे एक राजकीय हत्यार म्हणून वापरायला सुरुवात केली. आणि त्यामुळे त्यामागील प्रेरणा व स्वरूपात मूलभूत बदल झाला. तो इतिहास वेगळा आहे. पण गांधीवादाचा प्रभाव या देशातील समाजवाद्यांच्यावर मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे, तो इतका की, समाजवादी कधी कधी गांधीवादाहूनही अधिक गांधीवादी आहेत असं वाटू लागतं इतका तो प्रभाव पडलेला आहे. मला स्वतःला भारतीय समाजवादाच्या संदर्भामध्ये हा जो प्रभाव आहे त्यातील काही भाग जो आहे तो चांगला आहे असं वाटतं. त्यातील सत्ता विकेंद्रीकरणाना भाग जो आहे तो चांगला आहे. तो छोट्या छोट्या उद्योगधंद्यांवर जो आपला मर आहे. आणखीही दिला गेला पाहिजे. शेतीवर आपला आणखी अधिक मर असला पाहिजे. युरोप-मध्ये केवळ औद्योगिकरणापासून प्रश्न सुटलेले होते, आपल्या सर्व्थ अर्थव्यवस्थेचा कणा शेती हा आहे. इंग्लंडमधल्या एक प्राध्यापिका आल्या होत्या काही वर्षांपूर्वी पुण्याला. त्यांनी सांगितलं की नुवा ! तुमच्या देशामध्ये मी अनेक लोकांना भेटले आहे. प्रत्येकजणाला या उद्योगधंद्यांचे आणि कारखान्यांचे इतके विलक्षण आकर्षण आहे की शेती हा तुमच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे असं काही दिसतच नाही. तुमच्या लोकांच्या बोलण्यावरून बगैरे हा ७।८ वर्षा-

पूर्वीची गोष्ट आहे. ६५ नंतर आपण शेतीकडे आणखी जास्त लक्ष द्यायलां सुसवात केली. पण त्यावेळेला काव्यमय वर्णन केलंलं होतं की ज्या देशातील ७०% लोक शेतीवर अवलंबून आहेत, आणि ज्या देशातील ५०% राष्ट्रीय संपत्ती ही शेतीमधून येत आहे. अशा देशामध्ये शेतीला फार मोठे महत्त्वाचे स्थान आहे. आणि त्यानी सांगितलं होतं की खरोखर तुमच्यासारख्या देशामध्ये या धर ओकणा-या गिरण्या, या गिरण्यांच्या चिमण्या ज्या आहेत. यांच्यापेक्षां वाऱ्याच्या झुळकेबरोबर शेतामध्ये डोलणारे शेतीमधील पिके जास्त आहेत. जी कणसं आहेत ती तुमच्या वैमवाची खरी प्रतीकं आहेत, आणि ते अगदी खर आहे, आणि आपला संवंव जो विकास आहे, आपल्या समाजवाद्याला यापुढे जर काही लक्ष द्यावयाचं झालं तर शेतीविकासाकडे अधिक लक्ष द्यावं लागणार आहे, ही मला फार महत्त्वाची गोष्ट वाटते आहे. आणि भार-ताच्या संदर्भात मला आणखी एक अशी महत्त्वाची गोष्ट वाटते आहे की आपला समाजवाद जो आहे तो कोणत्याही प्रकारचा सैद्धांतिक भूमिका घेऊन धालणारा असा नाही, तो वास्तव-वादी असला पाहिजे तो व्यवहारवादी असला पाहिजे, कारण समाजवाद म्हणजे काही विशिष्ट तत्त्वांचा सांगाडा नव्हे. समाजवाद म्हणजे शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करण्याची ती एक पद्धति आहे. It is a mode of thinking, काही ठोकळेबाज सिद्धांतांचा सांगाडा म्हणजे समाजवाद नव्हे, समाजवाद म्हणजे सामाजिक आर्थिक प्रश्नांचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करण्याची एक पद्धति आहे. नेहमी याच अर्थाने समाजवादाचा स्वीकार केलेला होता, नेहमी याच अर्थाने समाजवादाचे विश्लेषण केलेले आहे. त्यामुळे आपल्याला आपल्या परिस्थितीकडेच या देशाचे भूमिकडे द्यायल्या समाजव्यवस्थेकडे पहात पहातच समाजवादाचा स्वीकार करायचा आहे. त्यामुळे समाजवादाबद्दलच्या कोणत्याही आपट्टी भूमिका, ठोकळेबाज भूमिका ह्या घेणे मला आवडत नाही. कारण, " Theory is green, but evergreen is the tree of life. " हे नैविनचं वाक्य मोठं अर्थपूर्णं आणि छान आहे. सिद्धांत हे हिरवेगार असतात परंतु जीवनाचा वृक्ष हा सदासर्वकाळ हिरवागार असतो. त्यामधून प्रेरणा जर घ्यावयाची असेल तर आपणाला जीवनाकडे " सदासर्वकाळ हिरवागार असणारा वृक्ष आहे " या दृष्टिकोनातून पाहिले पाहिजे आणि या दृष्टीने आज जगामध्ये राष्ट्रीयीकरणसंबंधीचा जो अतिशय उत्साह ओसरत चाललेला आहे. हा का ओसरत चाललेला आहे या संबंधी आपणाला विचार केला पाहिजे. आणि केवळ मालकी हक्क बदलून प्रश्न जर सुटत असतील तर ते तसे सोडवले पाहिजेत पण केवळ तेवढ्यानेच जर समाजामध्ये बदल होत नसेल, त्याच्यामधले दारिद्र्य जर हटत नसेल तर याच्याही पलिकडे जाऊन इतर कांही मार्गांचा शोध घ्यावा लागणार आहे. पुढच्या दशकामध्ये आपल्या समाजवाद्याला खरोखर महत्त्वाची ३।४ अशी आव्हानं आहेत. पहिलं आव्हान जे आहे ते अस्पृश्यतानिवारणाचं आहे. दुसरं जे आव्हान आहे, ते शहरातील slums गलिच्छ वस्तीत राहणारी लाखो माणसं,

त्या गलिच्छ वस्त्यांचे निर्मूलन करणं. तिसरं आम्हान फार मोठं आहे, खेड्यापाड्यातील शेतमजूर वर्ग आहे. की ज्याला दिवसाकाठी कसेवसे २/२॥ रुपये मिळतात आणि ज्याला वृद्धापकाळाची काही शाश्वती देखील नाही ह्या शेतमजूर वर्गाचे फार मोठं आम्हानं आहे. बेकारीचा प्रश्न आहे. त्यामुळे पुढचं दशक हे अस्पृश्यता, अस्पृश्यांचा प्रश्न शेतमजूराचा प्रश्न आहे, गलिच्छ व रस्त्यांमध्ये राहणारे लोक, शेकडो हजारी लोक लाखो लोक ज्यांचेवर बेकारीचा प्रसंग आलेला आहे. असे ते बेकार, बेकारीची कुऱ्हाड ज्यांचेवर कोसळलेली आहे असे लोक. या लोकांच्या प्रदनांनी पुढचं दशक भरलेलं आहे. आणि भारतीय समाजवादाला या लोकांचे प्रश्न कसे सोडविता येतील या संदर्भात विचार करायचा आहे आणि यासाठी जी काही वास्तव भूमिका असेल ती आपल्याला स्वीकारावी लागेल. काही ठोकळेबाज भूमिका असतील तर त्या बाजूला ठेवाव्या लागतील त्यांच्यात काही बदल करावा लागेल, कारण नेविनचं जे वाक्य आहे ते आपण लक्षात घेतले पाहिजे कारण सिद्धांत जे आहेत सदासर्वकाळ जरी कितीही हिरवेगार असले तरी जीवनाचा वृक्ष हा सदासर्वकाळ हिरवागार असतो. आणि आपल्याला जी प्रेरणा घ्यायची आहे. आणि इतकच सांगून समाजवादाचं स्वरूप हे बदलत आलेलं आहे. २० व्या शतकाच्या शेवटी शेवटी तर समाजवादाचं स्वरूप पुष्कळ बदलणार आहे. मी स्वतः समाजवाद एक साधन आहे असे मानणारा आहे, गरीब माणसाचे जीवन बदलण्याचे ते एक साधन आहे. आणि मुख्य उद्दिष्ट जर काय असेल तर प्रत्येक व्यक्तीचा विकास झाला पाहिजे. प्रत्येक व्यक्तीचं दारिद्र्य हटल पाहिजे. प्रत्येक व्यक्तीचा विकास - कारण मानवी जीवन हे पवित्र आहे. आणि उद्दिष्ट जर काय असेल, साध्य जर काय असेल तर प्रत्येक व्यक्तीचा विकास आहे. समाजवाद माझ्या दृष्टीने साधन आहे; साधनात जर काही थोडाफार बदल कराल तर तो जरूर केला पाहिजे उद्दिष्टात- साध्यामध्ये मात्र बदल होता कामा नये. कारण माणूस हा सगळ्या समाजसंस्थांचा निर्माता आहे. माणसानं या सगळ्या समाजसंस्था निर्माण केलेल्या आहेत. धर्मसंस्था अर्थसंस्था, राज्यसंस्था ह्या सगळ्या ज्या कल्पना आहेत, हा माणूस आहे. त्यान निर्माण केलेली ही त्याची साधनं आहेत त्यामुळे निर्माता आणि निर्माण केलेली साधनं याचा जो संबंध आहे. Relations आहेत ते लक्षात घेतले पाहिजेत. प्रत्येक व्यक्तीचा विकास हा शाश्वत विचार आहे माझ्या मते, प्रत्येक व्यक्तीमध्ये ज्या काही सुप्तशक्ती आहेत या सुप्तशक्तिचा आविष्कार करणं हे अंतिम साध्य आहे. मानवी इतिहासात एक मार्गदर्शक तत्त्व जर कोणतं असेल तर व्यक्तीचा विकास-प्रत्येक व्यक्तीच्या सुप्त शक्तीचा आविष्कार हे आपलं मार्गदर्शक तत्त्व आहे. आणि महासागरातल्या एकाद्या दिपगुहाप्रमाणे मार्गदर्शक ठरणार हे तत्त्व आहे समाजवादाची ही मीमांसा करताना मी प्रत्येक व्यक्तीचं जीवन त्याच्यामध्ये किती समृद्ध होणार आहे. त्याच्या जीवनात किती स्वातंत्र्य मिळणार आहे. त्याच्या जीवनातील किती दारिद्र्य कमी होणार आहे हा

निकष लावून मी समाजवादी तपाशीन, लोकशाही तपाशीन आणि मी इतर भांडवलशाही तपाशीन, कम्युनिझमशाही तपाशीन. सगळ्याच तत्वज्ञानाचा निकष माझा जर कोणता असेल तर प्रत्येक व्यक्तीचं जे जीवन पवित्र आहे या पवित्र जीवनाचा विकास किती होतो आहे. हा माझा निकष आहे. आणि भारतीय समाजवादाचा विचार करताना देखील हे मूलमूत निकष आहेत. मानदंड आहेत. व्यक्ती सगळ्या गोष्टींचा मानदंड आहे. हे जे मूलमूत तत्त्व आहे हे लक्षात घेऊनच यापुढच्या दशकामध्ये आपणास आपल्या समाजवादाचा विचार करावयाचा आहे. इतकं सांगून आपण शांतपणाने माझे व्याख्यान ऐकून घेतले. या बद्दल मी आपला अत्यंत आभारी आहे.

★ * ★

